

२. आहे काय? कळते कसे? करायचे काय?

२.१ तत्त्वज्ञान आणि संस्कृती

२.२ तत्त्वज्ञानाच्या मुख्य शाखा

२.३ भारतीय तत्त्वज्ञानाचे स्वरूप

प्रस्तावना

गणित, भूमिती, भौतिकशास्त्र अशा ज्या ज्ञानशाखांचे शिक्षण आपण घेतो, त्यांचा अभ्यासविषय; म्हणजे त्यामधील तत्त्वे, सिद्धान्त, संकल्पना इत्यादी देश, समाज, संस्कृती यांच्यानुसार बदलत नाहीत. त्रिकोणाच्या तीन कोनांची बेरीज भारतात जशी १८०° च असते, तशीच थायलंडमध्ये, मेक्सिकोत आणि फ्रान्समध्येही १८०° च असते. गुरुत्वाकर्षणाचा नियम सगळीकडे तोच असतो. तत्त्वज्ञानाचे एक वैशिष्ट्य म्हणजे त्याचे रूप ज्या समाजात, संस्कृतीत ते जन्म घेते, त्यानुसार काहीसे बदलते.

चला पाहूया!

काही चित्रे पाहू ज्यातून अनेक अर्थ उमगू शकतात.

म्हणूनच तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास करताना भारतीय, पाश्चात्य, आफ्रिकन, चिनी तत्त्वज्ञान असे त्याचे वेगवेगळे प्रकार समोर येतात. ज्याप्रमाणे संगीताला वैश्विक भाषा म्हटले जाते, पण संगीत काळ, प्रदेश, संस्कृतीनुसार बदलते, त्याप्रमाणे! माणसाच्या उपजत गरजा, प्रेरणा सगळीकडे सारख्याच असल्या तरी त्यांची पूर्ती वेगवेगळ्या परिस्थितींमध्ये वेगवेगळ्या प्रकारे होते, त्याप्रमाणे! जगाबद्दल माणसाला वाटणारे कुतूहल, त्याला पडणारे प्रश्न हे सर्व ठिकाणी तसे सारखेच असतात.

चला ऐकूया!

वेगवेगळ्या प्रदेशांमध्ये, संस्कृतीमध्ये प्रचलित असलेली गाणी ऐका.

चला बोलूया!

समाज व संस्कृतीनुसार बदलणारे आविष्कार अशा उदाहरणांची चर्चा करा.

उदा., गहू हे एकच धान्य आहे. पण कुठे त्याची पोळी/चपाती होते, कुठे नान तर कुठे ब्रेड होतो.

पण त्यांचे स्वरूप आणि त्या प्रश्नांना दिली गेलेली उत्तरे स्थळ - काळ - परिस्थितीनुसार बदलत असतात. याबाबतीत तत्त्वज्ञानाचे साम्य विज्ञानापेक्षा कलांशी अधिक आहे. कलांप्रमाणेच तत्त्वज्ञानाचे संस्कृतीशी जवळचे नाते असते. मानव्यविद्यांतील इतर शाखांप्रमाणेच संस्कृतीच्या भूमीत तत्त्वचिंतनाची पाळेमुळे रुजलेली असतात.

विचार करण्याच्या प्रक्रियेतून तत्त्वज्ञान निर्माण होते. आपल्याला जगताना येणारे सगळ्या प्रकारचे अनुभव हा या विचारांना लागणारा जणू कच्चा माल असतो. विचार त्या कच्च्या मालावर प्रक्रिया करतात आणि त्यामधून तत्त्वज्ञान तयार होते. आपल्या भोवतालचा निसर्ग, समाज आणि आपले मानसिक विश्व हे आपल्या अनुभवाचे विषय असतात. माणूस म्हणून हा अनुभव घेण्याच्या क्षमता या सगळ्या माणसांमध्ये सर्वसाधारणपणे सारख्याच असतात. पण सभोवारचे नैसर्गिक आणि सामाजिक पर्यावरण वेगवेगळे असते. भौगोलिक आणि ऐतिहासिक संदर्भ वेगळे-वेगळे असतात. त्यामुळे वेगवेगळ्या जागी, वेगवेगळ्या काळात माणसांना येणाऱ्या अनुभवांचा रंग, आकार, पोत निरनिराळा असतो. साहजिकच त्या अनुभवांचा अर्थ लावणारे, त्यामधून आपल्या बाहेरचे आणि आतले जग जाणून घेणारे तत्त्वज्ञानही वेगवेगळे होते.

२.१ तत्त्वज्ञान आणि संस्कृती

प्रत्येक संस्कृती माणसाला एक जीवनदृष्टी देत

मानवविद्या

माणसाची चौकस बुद्धी आणि त्याच्या गरजा यांमधून ज्ञानाच्या अनेक शाखा विकसित झाल्या आहेत. या ज्ञानशाखांचे किंवा अभ्यासक्षेत्रांचे ढोबळमानाने वर्गीकरण आकारिक विज्ञान, निसर्गविज्ञान, समाजविज्ञान आणि मानवविद्या या प्रकारांमध्ये केले जाते. गणित, तर्कशास्त्र यांना आकारिक विज्ञान म्हटले जाते. भौतिक विज्ञान, भूगर्भशास्त्र, अवकाश विज्ञान, रसायनशास्त्र अशा भौतिकविज्ञान शाखा आणि जीवशास्त्र, प्राणिशास्त्र, वनस्पतिशास्त्र अशा जैवविज्ञान शाखा यांचा समावेश निसर्गविज्ञानात होतो. अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र, मानसशास्त्र, समाजशास्त्र इत्यादींना सामाजिक विज्ञान म्हटले जाते. तत्त्वज्ञानाचा समावेश साहित्य, भाषा, भाषाशास्त्र यांच्याबरोबर मानवविद्यांमध्ये होतो. नावावरूनच लक्षात येते त्याप्रमाणे माणसाचे अनुभवविश्व, मानवी समाज आणि संस्कृती यांचा अभ्यास या ज्ञानक्षेत्रात केला जातो. या दृष्टीने समाजविज्ञान आणि मानवविद्यांमध्ये साम्य आहे. पण मानवविद्यांची पद्धती सामाजिक विज्ञानांप्रमाणे अनुभवाधारित

नसते. त्यांची पद्धत तर्काधारित आणि चिकित्सक असते. विज्ञानाच्या कक्षेत अजून पूर्णपणे न आलेल्या, पण मानवी जीवन समजून घेण्यासाठी महत्त्वाच्या असलेल्या विषयांचा विचार त्यांमध्ये केला जातो. स्वआकलन, संप्रेषण, चिकित्सक विचार, मूल्यमापन, बहुसांस्कृतिक जाणिवा, कलाविषयक आणि सौंदर्यविषयक जाणिवा, नागरिकत्वाच्या जबाबदाऱ्या, नैतिक संवेदनशीलता अशा अनेक विषयांचा ऊहापोह त्यांमध्ये होतो. त्यामुळे 'माणूस' असणे म्हणजे नक्की काय? मनुष्यत्वाचे विशेष कोणते? माणसाच्या अनुभवांचा अर्थ कसा लावावा, त्यांचे विश्लेषण कसे करावे? यांसारख्या अनेक प्रश्नांच्या उत्तराच्या दिशा सापडतात. मानवविद्यांच्या अभ्यासाने सर्व ज्ञानक्षेत्रात जरूरी असणाऱ्या, तसेच वैयक्तिक आणि सामाजिक पातळीवर चांगले जीवन जगण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या कौशल्यांचा आणि क्षमतांचा विकास होतो. असा अभ्यास व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी अत्यंत उपयोगी ठरतो.

असते. ही जीवनदृष्टी माणसाचा निसर्गाशी, समाजाशी, ईश्वराशी काय संबंध आहे, प्रत्यक्ष जगताना त्यानुसार जीवन कसे जगावे याची एक आखणी करून देते. तत्त्वज्ञानाचा विकास त्या-त्या संस्कृतीत दिलेल्या जीवनदृष्टीच्या प्रभावाखाली होतो. कधी तत्त्वज्ञान त्या जीवनदृष्टीचा पुरस्कार करते, तर कधी विरोध करते. पण तत्त्वचिंतन हे एक प्रकारे या जीवनदृष्टीला दिलेला प्रतिसाद किंवा प्रतिक्रिया असते. काही संस्कृती, अनुभवाला येणाऱ्या जगाच्या पलीकडे एक पारलौकिक जग आहे, असे मानतात. या संस्कृतींमध्ये निर्माण होणारे तत्त्वज्ञान सहसा त्या दुसऱ्या जगाच्या संदर्भात या जगाचा विचार करते. त्या अनुसारच कसे जगावे यासंबंधी तत्त्वज्ञान मार्गदर्शन करते. ईश्वर कल्पना अनेक संस्कृतीत आढळते, पण ईश्वराची

संकल्पना मात्र संस्कृतीनुरूप, काळानुरूप बदलते. प्राचीन ग्रीक ईश्वर कल्पना, ख्रिश्चन धर्मातील ईश्वर संकल्पनेपेक्षा खूप वेगळी आहे. त्यामुळे ख्रिस्तपूर्व पाश्चात्य तत्त्वज्ञानात ईश्वर संकल्पनेचे स्थान मध्यवर्ती नाही, पण ख्रिस्तानंतरच्या तत्त्वज्ञानात मात्र ती संकल्पना तत्त्वचिंतनासाठी सगळ्यात महत्त्वाची ठरते.

चला बोलूया!

खालील विषयांवर गटांत चर्चा करा.

- विविध ईश्वर संकल्पना
- संतांची लक्षणे

सामाजिक-राजकीय परिस्थितीचे प्रतिबिंबही

विशिष्ट काळाच्या तत्त्वचिंतनात दिसते. उदाहरणार्थ, राजकीयदृष्ट्या अस्थिर काळात, युद्धकालीन परिस्थितीत विश्वाचे किंवा ज्ञानाचे स्वरूप यांसारख्या अमूर्त प्रश्नांपेक्षा माणसांनी इतर माणसांशी कसे वागावे, कुठली मूल्ये जोपासावीत, या प्रकारचे जगण्याशी साक्षात संबंध असलेले प्रश्न तत्त्वज्ञानासाठी

जास्त महत्त्वाचे ठरतात. विसाव्या शतकात दोन महायुद्धांचे विदारक परिणाम भोगणाऱ्या युरोपमध्ये मानवी अस्तित्वाचा अर्थ काय? जीवनाला काही उद्दिष्ट आहे का? ते कोणी दिले? यांसारखे प्रश्न अस्तित्त्ववाद या नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या तत्त्वप्रवाहाने निर्माण केले.

भारतीय परंपरेतही तत्त्वज्ञान आणि ऐतिहासिक परिस्थिती यात आपल्याला असे सहसंबंध आढळून येतात

एखाद्या प्रदेशाच्या राजकीय आणि सामाजिक इतिहासाचा प्रभाव त्या प्रदेशातील विशिष्ट काळातील तत्त्वचिंतनावर कसा पडतो याचे एक उदाहरण म्हणजे मध्ययुगीन काळात भारतात झालेला भक्तिसंप्रदायाचा उगम आणि विकास. राजकीय अस्थैर्य, सामाजिक विषमता यांनी त्रासलेल्या; शिक्षणापासून, प्रतिष्ठेपासून वंचित राहिलेल्या जनसामान्यांना दिलासा देण्याचे, त्यांचा आत्मसन्मान जागृत करण्याचे महत्त्वाचे कार्य भक्तिसंप्रदायाने केले. ईश्वर, धर्म, अध्यात्म यांसंबंधीचा विचार लोकांच्या भाषेत मांडून भारतीय विचार परंपरा भक्तिमार्गी संतांनी सर्वांना उपलब्ध केली. एवढेच नव्हे, तर काळाच्या ओघात या परंपरेत कर्मकांडाला आलेले अवाजवी महत्त्व, त्यामध्ये समाविष्ट झालेल्या अनिष्ट रूढी, अंधश्रद्धा यांची या तत्त्वज्ञानाने कठोर चिकित्सा केली. ईश्वर आणि भक्त यांच्यामध्ये कुठल्याही मध्यस्थाखेरिज साक्षात संबंध असतो असे प्रतिपादन केले. ईश्वरभक्ती आणि शुद्ध नैतिक आचरण यांची सांगड घालून समाजव्यवहार सुधारण्याचा प्रयत्न केला. संतांचे तत्त्वज्ञान हे फक्त अमूर्त चिंतन न राहाता प्रत्यक्ष जगण्यासाठी रोजच्या व्यवहारातही मार्गदर्शक ठरले.

महाराष्ट्रापुरता विचार करायचा झाला तरी ज्ञानेश्वरांपासून सुरू झालेली संतपरंपरा आपल्याला विसाव्या शतकापर्यंत अबाधित राहिलेली दिसते. सगळ्या लोकांना समजायला सोपे व्हावे म्हणून

लोकभाषेबरोबर संतांनी अभंग, भारुडे, गवळणी अशा साहित्य प्रकारांचा उपयोग आपले तत्त्वज्ञान मांडण्यासाठी केला. भजन, कीर्तनांमधून समाजप्रबोधन केले. ज्ञानेश्वरांनी आपला चिद्विलासवाद मांडताना 'हे विश्वची माझे घर' अशी उद्घोषणा केली. नामदेवांनी पंजाबपर्यंत जाऊन तिथल्या भाषेत अभंगरचना करून वेगवेगळ्या प्रांतांतील भक्ती परंपरेची एकात्मता अधोरेखित केली. समर्थ रामदास आणि तुकोबा यांनी खरीखुरी ईश्वरनिष्ठा आणि सगळ्या जीवांप्रतीचे प्रेम यांत अंतर नाही हे अगदी रोखठोक भाषेत सगळ्यांना समजावून सांगितले. एकनाथांनी संसारातले दाखले देत लोकांना अध्यात्माची, नीतीची शिकवण दिली. गाडगेबाबा आणि तुकडोजी महाराजांनी तत्त्वज्ञानाला आधुनिक काळाला सुसंगत असा सामाजिक आशय देऊन मोठ्या प्रमाणावर जनजागृती केली. काळाचे, परिस्थितीचे भान ठेवून विकसित होणारे असे तत्त्वज्ञान जीवनाच्या अनेक क्षेत्रांत खूप उपयुक्त ठरते.

ब्रिटिश राजवटीच्या प्रस्थापनेनंतर विशेषतः १९ व्या शतकात भारतात जे राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक बदल झाले ते तुम्ही इतिहासात अभ्यासलेच आहेत. या सगळ्या बदलांचा परिणाम म्हणून या कालखंडात फार मोठ्या प्रमाणावर वैचारिक घुसळण झाली. परकीय राज्यव्यवस्था, समाजव्यवस्था, मूल्यव्यवस्था, विचारपद्धती आणि

विचारप्रणाली यांनी भारतीय परंपरेसमोर आव्हान उभे केले. या आव्हानाला तोंड देताना भारतीय विचारवंतांनी त्या काळातील समस्या, गरजा यांच्या संदर्भात परंपरेचा नव्याने सखोल अभ्यास केला. या परंपरेतील ग्राह्य विचार, मूल्ये कोणती आणि त्याज्य विचार किंवा मूल्ये कोणती यांची चिकित्सा केली. परंपरा आणि नवतेचा योग्य मेळ घालण्याचा प्रयत्न केला. भारतीय समाजजीवनात धर्माला मध्यवर्ती स्थान असल्यामुळे या काळातील तत्त्वचिंतनात धर्मचिकित्सेला महत्त्व आले. पुन्हा एकदा कर्मकांड, अंधश्रद्धा, अनिष्ट प्रथा यांचा समाजमनावरचा प्रभाव कमी करून धर्माचे खरे स्वरूप शोधण्याचा प्रयत्न झाला. लोकमान्य टिळक, योगी अरविंद, महात्मा गांधी, आचार्य विनोबा यांसारख्या अनेकांनी भगवद्गीतेतील विचारांची आपापल्या दृष्टिकोनांतून पुनर्मांडणी केली. राजा राममोहन रॉय, न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे, स्वामी दयानंद सरस्वती यांसारख्या समाजसुधारकांनी

समाजसुधारणेला परंपरेत आधार शोधला. विवेकानंदांनी व्यावहारिक वेदान्ताची मांडणी केली. गोपाळ गणेश आगरकरांनी बुद्धीप्रामाण्यवादाचा पुरस्कार केला, तर महात्मा फुले यांनी जातिभेदविरहित सार्वजनिकसत्यधर्माची स्थापना केली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी बौद्ध परंपरेतील 'धम्म' या संकल्पनेचे सविस्तर विवेचन करून बौद्ध धर्माला नवसंजीवनी दिली. विज्ञानवादी दृष्टिकोनाचा स्वीकार करणाऱ्या मानवेन्द्रनाथ रॉय यांनी नवमानवतावाद या विचारसरणीची मांडणी केली. जीवनाबद्दलची कलावादी, सौंदर्यवादी दृष्टी जोपासतानाच रवीन्द्रनाथ टागोरांनी राष्ट्रवादाची चिकित्सा केली. तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रातही पाश्चात्य तत्त्वपरंपरेचा परिचय झालेल्या तत्त्वज्ञांवर पाश्चात्य विचारसरणीचा प्रभाव पडला. मात्र त्याच वेळी गुरुदेव रा. द. रानडे, डॉ. राधाकृष्णन यांनी भारतीय आणि पाश्चात्य परंपरांचा तौलनिक अभ्यास करून भारतीय परंपरेची वैशिष्ट्ये जगासमोर आणली.

सध्याच्या काळानेही तत्त्वज्ञानापुढे नवीन आव्हाने उभी केली आहेत. मेंदूविज्ञान, बोधन-विज्ञान, कृत्रिम बुद्धीमत्ता, संपर्क माध्यमे अशा अनेक क्षेत्रांतील घडामोडींमुळे 'माणूस असणे म्हणजे नक्की काय?' या सत्तामीमांसेतील प्रश्नाकडे नव्याने पाहण्याची गरज निर्माण झाली आहे. त्याचबरोबर या क्षेत्रातील संशोधनामुळे आपल्याला ज्ञान नक्की कसे होते यावर नवा प्रकाश टाकला गेला आहे. हे संशोधन ज्ञानमीमांसेसाठी महत्त्वाचे आहे. आताच्या जगात एका बाजूला मोठी लोकसंख्या आहे तर दुसऱ्या बाजूला तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे बाजारात प्रचंड प्रमाणात वस्तू आणि सेवा विक्रीसाठी उपलब्ध आहेत. या दोन्ही घटकांचा प्रभाव पर्यावरणावर पडला आहे. त्यामुळे मानवजातीसमोर पर्यावरणीय संकट उभे राहिले आहे. या संकटाला सामोरे जाण्याच्या तत्त्वज्ञांच्या प्रयत्नांमधूनच 'पर्यावरणीय नीतिशास्त्र' नावाची

नीतिशास्त्राची एक नवी उपशाखा काही दशकांपूर्वी उदयाला आली आहे.

चला लिहूया!

- सध्याच्या काळाने निर्माण केलेले प्रश्न लिहूया.

वेगवेगळ्या काळांत, वेगवेगळ्या ठिकाणी केल्या गेलेल्या तत्त्वचिंतनात फरक असले; तरीही वेगवेगळ्या संस्कृतींचा भाग असलेल्या तत्त्वचिंतनात महत्त्वाची साम्यस्थळेही असतातच. विचारवंतांना पडणाऱ्या प्रश्नांचे रूप संदर्भाप्रमाणे बदलत असले तरी मुळात प्रश्न बऱ्याच वेळा तेच असतात. आपण आधी पाहिल्याप्रमाणे तत्त्वज्ञानाचा आवाका खूप मोठा आहे. कुठलाच विषय तत्त्वज्ञानाला वर्ज्य नाही. त्यामुळे तत्त्वज्ञानात विचारल्या जाणाऱ्या प्रश्नांची

यादी भलीमोठी आहे किंवा खरे तर न संपणारी आहे. काही प्रश्न खूपच महत्त्वाचे आणि मध्यवर्ती आहेत. तसे पाहिले, तर अगदी रोजच्या जगण्याच्या खटाटोपात प्रत्येकालाच हे प्रश्न या ना त्या प्रकारे पडतच असतात. आपण ते आपल्या परीने, आपल्या पातळीवर कळत-नकळत सोडवतही असतो. तत्त्वज्ञान मात्र जाणीवपूर्वक, पद्धतशीरपणे विचार करून त्या प्रश्नांची उकल करण्याचा प्रयत्न करते. अशा तीन मुख्य प्रश्नांची ओळख आपण या पाठात करून घेऊ.

१.१ तत्त्वज्ञानाच्या मुख्य शाखा

प्रत्येक जीवासाठी जगण्याची धडपड खूप महत्त्वाची असते. आपला जीव टिकवण्यासाठी अन्न मिळवणे, निवारा शोधणे, जोडीदाराची निवड करणे, स्वतःचे संरक्षण करणे यासाठीच्या प्रयत्नांमधून आपल्या व्यतिरिक्त या जगात काय-काय आहे याचे भान जीवाला येते. या प्राथमिक भानातूनच मनुष्य प्राण्याच्या अधिक उत्क्रांत झालेल्या बुद्धीला आपल्या या जगात काय-काय आहे याबद्दलचे एक निखळ कुतुहल वाटते. आपण एखादी वस्तू घेण्यासाठी समजा एखाद्या बाजारामध्ये गेलो, तर तिथे दिसणाऱ्या अनंत प्रकारच्या असंख्य वस्तू आपले लक्ष वेधून घेतात. मग त्या आपल्या गरजेच्या नसल्या तरी या बाजारामध्ये आहे तरी काय-काय याबद्दल आपल्याला खूप उत्सुकता वाटते आणि त्या उत्सुकतेपोटी खूप वेळ घालवून आपण अख्खा बाजार पालथा घालतो.

त्याचप्रमाणे केवळ आपल्या गरजा, प्रेरणा यांसाठी आवश्यक असणाऱ्या गोष्टींपलीकडे जाऊन एकंदरीतच या अफाट विश्वामध्ये नक्की काय-काय दडलय हे मानवी बुद्धीला जाणून घ्यावेसे वाटते. त्यातूनच एक दिसायला छोटासा पण मोठा आशय असलेला प्रश्न निर्माण होतो 'काय आहे'?

तुम्ही म्हणाल या प्रश्नाचे उत्तर सोपे तर आहे. डोळे, नाक, कान, जीभ, त्वचा या आपल्या ज्ञानेंद्रियांच्या अनुभवाला जे येते, ते सगळे 'आहे'. म्हणजे अस्तित्वात आहे. तसेच आपल्या मनाला ज्यांचा अनुभव येतो ते विचार, भावना, इच्छा, कल्पना इत्यादींनाही अस्तित्व आहे. पण थोडा विचार करून पहा. डोळ्यांना जे जे दिसते ते ते सगळे खरोखरच अस्तित्वात असते का? कावीळ झालेल्या माणसाला सर्व गोष्टी पिवळसर दिसतात. पण त्या खरे तर तशा नसतात. माणसांना अनेकदा वेगवेगळे भास होतात. भ्रम होतात. त्यांना भास किंवा भ्रम म्हणतानाच ज्या वस्तूंचे ते भास आहेत, त्या खऱ्या नाहीत हे आपण सांगत असतो. म्हणूनच तत्त्वज्ञानाला अस्तित्वाचा, जे सत् आहे, वास्तव आहे, त्याचा सखोल अभ्यास करण्याची गरज वाटते. तत्त्वज्ञानाची जी शाखा हा अभ्यास करते, तिला **सत्तामीमांसा** म्हटले जाते.

भ्रम आणि भास

रोजच्या जीवनात बरेच वेळा आपण भ्रम आणि भास हे दोन शब्द समानार्थी असल्याप्रमाणे वापरतो. पण खरे म्हणजे त्यांच्यात सूक्ष्म असला तरी महत्त्वाचा फरक आहे. भ्रम होण्याची कारणे वैयक्तिक नसतात. ज्ञानेंद्रिये आपल्याला भौतिक जगाचा जो अनुभव देतात, तो परिस्थितीसापेक्ष असतो, परिस्थितीतील घटकांनुसार बदलतो, हे आपण पाहिलेच आहे. आपण आणि वस्तू यांच्यातील अंतर, प्रकाशाची उपलब्धता, वातावरणाची घनता या आणि अशा इतर घटकांच्या अनुभवावर परिणाम

झाल्यामुळे जेव्हा वस्तू असतात त्यापेक्षा वेगळ्याच असल्यासारख्या वाटतात, तेव्हा त्या अनुभवांना 'भ्रम' म्हटले जाते. प्रवासात असताना, एकमेकांना कायम समांतर असणारे रूळ दूर अंतरावर एकमेकांना चिकटल्यासारखे दिसतात हा भ्रम असतो. 'दुरून डोंगर साजरे' ही म्हणदेखील भ्रमाचेच उदाहरण देते. असे भ्रम ठरावीक परिस्थितीत सर्वांनाच होतात. भासांचे मात्र तसे नसते. भासांची कारणे भास होणाऱ्या व्यक्तीच्या शारीरिक, मानसिक परिस्थितीमध्ये अंतर्भूत असतात. खूप जास्त ताप आलेल्या व्यक्तीला कधी-कधी असे वाटते की कोणीतरी आपल्याशी बोलते आहे. मग आजारी व्यक्ती जी प्रत्यक्षात आलेलीच नाही, त्या व्यक्तीशी बोलायला लागते. कधी-कधी एखाद्याच्या जवळच्या आप्ताचा मृत्यू होतो आणि ती व्यक्ती शोकात बुडून जाते. सत्य स्वीकारायला तयार नसलेल्या मनाला मग मृत व्यक्ती आल्याचा, बोलल्याचा भास होतो.

थोडक्यात, म्हणजे वास्तव जसे आहे तसे न समजता वेगळेच वाटणे हे भ्रम आणि भास या दोन्हीमध्ये होते. मात्र, भ्रमाची कारणे सहसा बाह्य असतात, तर भासाची कारणे अंतर्गत असतात.

सत् म्हणजे ज्याला खरेखुरे अस्तित्व आहे ते. असे वास्तविक सत् आणि जे केवळ सत् भासते त्यातला फरक या शाखेसाठी महत्त्वाचा आहे. त्याचबरोबर सत्तामीमांसेत अनुभवाला येणाऱ्या अनेक तऱ्हांच्या वस्तू मुळात कशापासून निर्माण होतात? ज्या मूळ अस्तित्वापासून त्या निर्माण होतात, त्याचे/त्यांचे स्वरूप काय आहे? या मूलतत्त्वात बदल का आणि कसा होतो? असे अनेक वेधक प्रश्न विचारात घेतले जातात.

माहीत आहे का तुम्हाला?

मीमांसा हा संस्कृत शब्द मन्-मत या मूळ धातूपासून तयार झाला आहे. या धातूचा म्हणजे क्रियापदाचा अर्थ विचार करणे असा आहे. या धातूतील 'मन्' हा शब्द म्हणजे आपले अंतःकरण नव्हे. 'मन्' चा इथे अभिप्रेत असलेला अर्थ आहे परीक्षण करणे, शोध घेणे. तत्त्वज्ञान निरनिराळ्या विषयांचा असा शोध घेत असते. त्यामुळेच 'सत्' चा शोध घेणारी ती सत्तामीमांसा. 'ज्ञान' संकल्पनेचे परीक्षण करते ती ज्ञानमीमांसा, काय करावे, काय करू नये याचा विचार करणारी नीतिमीमांसा असे शब्द उपयोगात आणले गेले.

या सगळ्या प्रश्नांचा सविस्तर ऊहापोह करताना तत्त्वज्ञानाचा आणखी एक मूलभूत प्रश्न निर्माण होतो. काय आहे (किंवा काय नाही) ते आपल्याला कळते कसे? त्याचे ज्ञान कसे होते? कारण गंमत काय होते की, 'काय आहे' याचे उत्तर आपण आपल्या ज्ञानाच्या आधारे देतो. पण आधी पाहिल्याप्रमाणे काही वेळा जे आहे असे आपल्याला वाटते ते खरे म्हणजे नसते. उदा., मृगजळ म्हणजे खरे पाणी नसते.

चला पाहूया!

Optical illusion ची चित्रे पाहूया व त्यातील गोष्टींचे ज्ञान आपल्याला कसे होते हे वर्गात चर्चेतून समजून घेऊ.

म्हणजे पाणी दिसते आहे असे वाटते पण वस्तुतः ते नसते. म्हणजे आपल्याला येणारा प्रत्येक अनुभव आपल्याला ज्ञान देतोच असे नाही. कधी-कधी त्यामधून अज्ञानही निर्माण होते; त्यामधून आपली दिशाभूलही होते. मग आपल्याला जे आहे त्याचे ज्ञान झाले आहे असे खात्रीशीरपणे नक्की कधी म्हणता येईल? ज्ञान म्हणजे नक्की काय? त्याची व्याख्या काय? ज्ञान मिळवण्याची साधने कोणती? ज्ञानाचे प्रकार कोणते? हे सगळे प्रश्न समोर येतात.

या प्रश्नांचा अभ्यास करणाऱ्या तत्त्वज्ञानाच्या शाखेला **ज्ञानमीमांसा** या नावाने ओळखले जाते.

साधारणपणे आपल्याला सगळ्यांनाच जगाबद्दल कमी-जास्त का होईना, पण ज्ञान असते. जग आपल्याला कळू शकते असा विश्वास असतो. त्याचबरोबर जग काय आहे, त्यात काय-काय आणि किती प्रकारच्या गोष्टी आहेत, त्यांचा एकमेकांशी काय संबंध आहे, यासंबंधी आपल्या काही समजुती, धारणा असतात. आपले वागणे, जगणे याच समजुतींमधून आकाराला येते.

आपण आपल्या भोवतालच्या माणसांशी, सजीव-निर्जीव सृष्टीशी कसे वागावे? आपल्या कुठल्या कृती चांगल्या, कुठल्या वाईट असतात? कुठल्या योग्य, कुठल्या अयोग्य असतात यांचा विचार आपण आपल्या मूलभूत धारणांच्या आधारे करत असतो. सर्व जीवांना जगण्याचा हक्क आहे. कुठल्याही जीवाला विनाकारण दुखवू नये असे मानणारे कुठल्याही सजीवाला सहजासहजी इजा करत नाहीत. पण, 'माणूस हा सर्वश्रेष्ठ जीव आहे. म्हणून इतर जीवांचा वापर करून घेण्याचा त्याला हक्क आहे' अशी धारणा असणारे, स्वार्थासाठी इतर जीवांना इजा करताना त्यांची पर्वा करत नाहीत. या समजुती व्यक्तीप्रमाणे, संस्कृतीप्रमाणे, काळाप्रमाणे बदलत असल्या तरी सगळीच माणसे आपापल्या समजुती आणि त्यामधून निष्पन्न होणारी मूल्ये यांनुसार जीवन जगत असतात. माणसाचे जीवन फक्त वासना, प्रेरणा यांनी पूर्णपणे निर्धारित केलेले नसते. त्यामुळे त्याच्यापुढे कृतीचे वेगवेगळे पर्याय उपलब्ध असतात. या पर्यायांमधून त्याला सतत निवड करावी लागते. ही निवड करताना त्या कृतीचा व्यवहारातला उपयोग, त्यामधून फायदा होणार की तोटा एवढाच विचार न करता, ज्यांना आपण नैतिक मूल्ये मानतो त्यांचाही विचार करण्याची क्षमता माणसामध्ये असते. कृती चांगली की वाईट, योग्य की अयोग्य, न्याय्य की अन्याय्य या प्रकारचे मूल्यमापन माणसाला करता

येते. तो ते करतही असतो.

चला बोलूया!

Think-pair-share (दोन विद्यार्थ्यांची कृती) दैनंदिन जीवनातील नैतिक निवडीची उदाहरणे घेऊन त्याची आपल्या सहाध्यायी विद्यार्थ्यांशी चर्चा करा.

नीतिमीमांसा म्हणून ओळखली जाणारी तत्त्वज्ञानाची शाखा या संकल्पनांचा, मूल्यांचा अभ्यास करते. नैतिक वागणे म्हणजे काय? नैतिक वर्तन का आवश्यक आहे? नैतिकदृष्ट्या 'चांगले' किंवा 'योग्य' या संकल्पनांचा नेमका अर्थ काय? माणसाने कसे वागावे? कसे जगावे? जगताना फक्त स्वतःचा विचार करावा की समाजाचा? का अखिल मानवजातीचा? का सर्व सजीवांचा? का सगळ्याच सृष्टीचा? यांसारख्या प्रश्नांचा ऊहापोह या शाखेत केला जातो.

चर्चा करा!

माणसाचा इतर सजीवांप्रति काय दृष्टिकोन असावा याची वरील चित्राला अनुसरून चर्चा करा.

थोडक्यात सांगायचे तर 'काय आहे?' 'ते कसे कळते?' आणि 'त्याचा माणसाच्या जगण्यावर, कृतींवर काय परिणाम होतो?' हे तत्त्वज्ञानात परंपरेने प्रमुख मानलेले तीन प्रश्न आहेत आणि त्यांमधून सत्तामीमांसा, ज्ञानमीमांसा आणि नीतिमीमांसा या तत्त्वज्ञानाच्या मुख्य शाखा निर्माण होतात. या शाखा

अलग असल्या तरी मुळात त्या एकाच ज्ञानक्षेत्राचा भाग आहेत. त्यामुळे त्यांचा परस्परांशी घनिष्ठ संबंध आहे. शाखा म्हणजे फांदी हे तुम्हाला माहीतच आहे.

फांद्या वेगवेगळ्या असल्या तरी एकाच झाडाच्या असतात. तसाच तत्त्वज्ञानाच्या शाखांचा एकमेकांशी संबंध असतो हे लक्षात ठेवायला हवे.

तर्कशास्त्र

सत्तामीमांसा, ज्ञानमीमांसा, नीतिमीमांसा या तीन शाखांखेरिज तर्कशास्त्र आणि सौंदर्यमीमांसा याही तत्त्वज्ञानाच्या प्रमुख शाखा मानल्या जातात. प्लेटोचा शिष्य अ‍ॅरिस्टॉटल या ग्रीक तत्त्वज्ञाला तर्कशास्त्राचा जनक मानले जाते. मध्ययुगीन काळावर त्याच्या तर्कशास्त्राचा खूप प्रभाव दिसतो. आधुनिक काळात ज्याला आकारिक तर्कशास्त्र म्हटले जाते, त्याचा विकास झाला. जुन्या काळात तर्कशास्त्राला 'विचारांच्या नियमांचे शास्त्र' असे म्हटले जाई. त्यानंतरच्या काळात असे लक्षात आले की, 'विचार करणे' या प्रक्रियेमध्ये लक्षात ठेवणे, कल्पना करणे वगैरे अनेक मानसिक प्रक्रियांचा समावेश होत असेल, तर तर्कशास्त्राची ही व्याख्या चुकीची ठरते. विधानांमधील परस्पर संबंध समजून घेऊन कुठल्या विधानांच्या आधारे काय अनुमान काढता येते किंवा त्या विधानांपासून कुठला निष्कर्ष निघतो याचा अभ्यास तर्कशास्त्रात होतो. त्यामुळे तर्कशास्त्राला तर्कप्रधान विचारांचे शास्त्र म्हटले गेले. विचार तर आपण सगळेच करतो. आपल्याला असलेल्या माहितीच्या किंवा ज्ञानाच्या आधारे निष्कर्षही काढतो. पण प्रत्येक वेळी आपली विचार करायची, अनुमान करण्याची

पद्धत योग्य असतेच असे नाही. अनुमान करण्याच्या योग्य आणि अयोग्य पद्धती कोणत्या याचा अभ्यास तर्कशास्त्रात केला जातो. एकमेकांशी चर्चा करताना, कशावरून तरी हिरिरीने वाद घालताना आपण निरनिराळे युक्तिवाद करतो, दुसऱ्याने केलेल्या युक्तिवादांची तपासणी करतो. युक्तिवाद हे अनुमान करण्याच्या प्रक्रियेचेच रूप आहे. तर्कशास्त्राच्या अभ्यासाने तार्किकदृष्ट्या सुसंगत, सशक्त युक्तिवाद कसे करावेत, दुसऱ्यांच्या युक्तिवादातली विसंगती, तार्किक दोष कसे ओळखावेत याचे चांगले ज्ञान आपल्याला होते. तर्कशास्त्राचा अभ्यास तत्त्वज्ञानासाठी तर अतिशय उपयुक्त आहेच, पण ज्ञानाच्या प्रत्येक क्षेत्रासाठीही त्याचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. एवढेच नव्हे, तर रोजच्या जगण्यातही हा अभ्यास अतिशय मोलाचा ठरतो. माणूस हा विचार करणारा प्राणी आहे एवढेच नव्हे, तर विचार करायच्या पद्धतींचाही विचार करून त्यातली योग्य-अयोग्य पद्धत कोणती ते तो समजू शकतो. या आपल्या विचार क्षमतेचा पुरेपूर वापर करून घ्यायचा असेल, तर तर्कशास्त्र शिकले पाहिजे. जिथे-जिथे विचार आहे, तिथे-तिथे तर्कशास्त्राला स्थान आहे.

सौंदर्यमीमांसा

'सौंदर्यमीमांसा' या नावावरूनच तुम्हांला हे लक्षात आले असेल, की यामध्ये सौंदर्याचा विचार केला जातो. सौंदर्य कोणाला मोहवत नाही? पण सौंदर्य नक्की कशात असते? सुंदर असणे म्हणजे नेमके काय? काही लोक म्हणतात त्याप्रमाणे सौंदर्य पहाणाऱ्याच्या दृष्टीत असते की ज्याला 'सुंदर'

म्हटले जाते त्यामध्ये असते? हे प्रश्न तुम्हाला कधी पडतात का? या आणि अशा प्रश्नांचा विचार सौंदर्यमीमांसेत केला जातो. 'सौंदर्यमीमांसा' ही तत्त्वज्ञानाची एक स्वतंत्र शाखा म्हणून १८ व्या शतकात उदयाला आली असली, तरी सौंदर्यविषयक मोलाची चर्चा आपल्याला प्लेटो आणि अ‍ॅरिस्टॉटल

या गुरू-शिष्यांच्या जोडगोळीच्या तत्त्वज्ञानात वाचायला मिळते. या दोघांच्याही सौंदर्याबद्दलच्या विचारांना जोड मिळालेली आहे, ती त्यांच्या कलेविषयीच्या विचारांची! हे साहजिकच आहे, कारण सुंदरतेचा अनुभव आपल्याला फक्त निसर्गदृश्यांतच येतो असे नाही, तर अनेक कलाकृतींच्या आस्वादातही येतो. निसर्गात अनुभवाला येणारे सौंदर्य माणसाने निर्मिलेले नसते, पण कलाकृतींचा मात्र तोच निर्माता असतो. सौंदर्याचा फक्त आस्वादकच नव्हे, निर्माता हे माणसाचे एक विलोभनीय रूप आहे.

प्लेटो आणि अ‍ॅरिस्टॉटल हे दोघेही सौंदर्याला सुंदर वस्तूचा/कलाकृतीचा गुणधर्म मानत. म्हणजेच सौंदर्याचे अस्तित्व त्यांच्या मते कुठल्याही व्यक्तीवर, अनुभवावर अवलंबून नसते. वस्तूची रचना, त्यातील प्रमाणबद्धता यांसारख्या गुणांशी ते सौंदर्याची सांगड घालत. आधुनिक काळात मात्र सौंदर्य हा पूर्णपणे वस्तूचा गुणधर्म आहे हे नाकारण्याकडे तत्त्वज्ञांचा कल होता. काळाच्या

ओघात सौंदर्यशास्त्रात अभ्यासल्या जाणाऱ्या 'सौंदर्य', 'उदात्तता' या संकल्पनांवरून अभ्यासकांचा रोख कलेचे स्वरूप, कलेचे प्रकार, कलेची कार्ये यांकडे वळला आणि या प्रकारच्या अभ्यासाला 'कलेचे तत्त्वज्ञान' म्हणून ओळखले जाऊ लागले. कलाकृतींचे मूल्य ठरवणारे निकष फक्त कलेसंबंधी असावेत, की कलेचे चांगल्या जीवनासाठी काय योगदान आहे यावर अवलंबून असावेत हा कलेच्या तत्त्वज्ञानातील एक मुख्य प्रश्न आहे. याचा उल्लेख 'कलेसाठी कला' की 'जीवनासाठी कला' या वादाच्या संदर्भात तुम्हाला कदाचित माहिती असेल.

भारतीय परंपरेत कला आणि सौंदर्य यांचा विचार करणारा मूलभूत ग्रंथ म्हणजे भरतमुनींनी लिहिलेले 'नाट्यशास्त्र' होय. 'रस' आणि 'भाव' या त्यातील प्रमुख संकल्पना आहेत. अभिनवगुप्त आणि आनंदवर्धन या दोघांनी भारतीय परंपरेतील सौंदर्यमीमांसेत महत्त्वाची भर घातली आहे. पुढच्या वर्षी आपण तत्त्वज्ञानाच्या या शाखेची आणखी चांगली ओळख करून घेऊ.

चर्चा करा.

'कलेसाठी कला आणि जीवनासाठी कला', 'सौंदर्य बघणाऱ्याच्या नजरेत असते.'

२.३ भारतीय तत्त्वज्ञानाचे स्वरूप

वेगवेगळ्या प्रदेशांमध्ये/देशांमध्ये तत्त्वचिंतन झाले, त्या सर्वांमध्ये आधी उल्लेख केलेल्या प्रश्नांचा विचार केला गेलेला दिसतो, मात्र आधी पाहिल्यानुसार संस्कृती आणि काळानुसार त्यांचे स्वरूप आणि सुचवलेली उत्तरे काहीशी वेगवेगळी असतात. भारतीय तत्त्वज्ञानात या सगळ्या प्रश्नांचा विचार एकत्रितपणे केला गेला. त्यांना निरनिराळ्या शाखांचे स्वरूप मिळाले नाही. सगळ्या विश्वाचा, जगण्याचा साकल्याने केलेला विचार ही तत्त्वज्ञानाची जी व्याख्या आपण पाहिली आहे, त्या दृष्टिकोनाचा

प्रभाव भारतीय तत्त्वचिंतनात जाणवतो. असेही म्हटले जाते की, भारतीय परंपरेत तत्त्वज्ञानाचा सांधा प्रत्यक्ष जगण्याशी, त्यातील प्रश्नांशी खूप घट्टपणे जुळला होता. त्यामुळे आपल्या जीवनाचे उद्दिष्ट काय? आपण जीवनात काय मिळवायचे असते? ते कसे मिळवावे? या प्रकारच्या प्रश्नांना इथे प्राधान्य दिले गेले. या प्रश्नांच्या संदर्भचौकटीतच सत्ताविषयक, ज्ञानविषयक, नीतिविषयक विचार मांडले गेले. अनेक भारतीय दर्शनांनी दुःखाच्या समस्येचे विवरण करून त्याचे प्रकार सांगितले, दुःखातून मुक्त होण्याचे मार्ग सुचवले. प्राचीन भारतीय समाजातील वर्णव्यवस्था, आश्रमव्यवस्था आणि पुरुषार्थविचार यांचा संदर्भ भारतीय तत्त्वचिंतन समजून घेण्यासाठी महत्त्वाचा ठरतो. त्याचप्रमाणे या तत्त्वचिंतनावर आत्मा, पुनर्जन्म, कर्मसिद्धान्त यांचाही मोठा प्रभाव जाणवतो.

त्यांतील नऊ दर्शने प्रमुख मानली जातात.

या दर्शनांचे वर्गीकरण आस्तिक आणि नास्तिक या दोन प्रकारांत केले जाते.

भारतीय दर्शनांचा तक्ता

आस्तिक दर्शन

→ न्याय, वैशेषिक, सांख्य, योग, मीमांसा, वेदांत

नास्तिक दर्शन

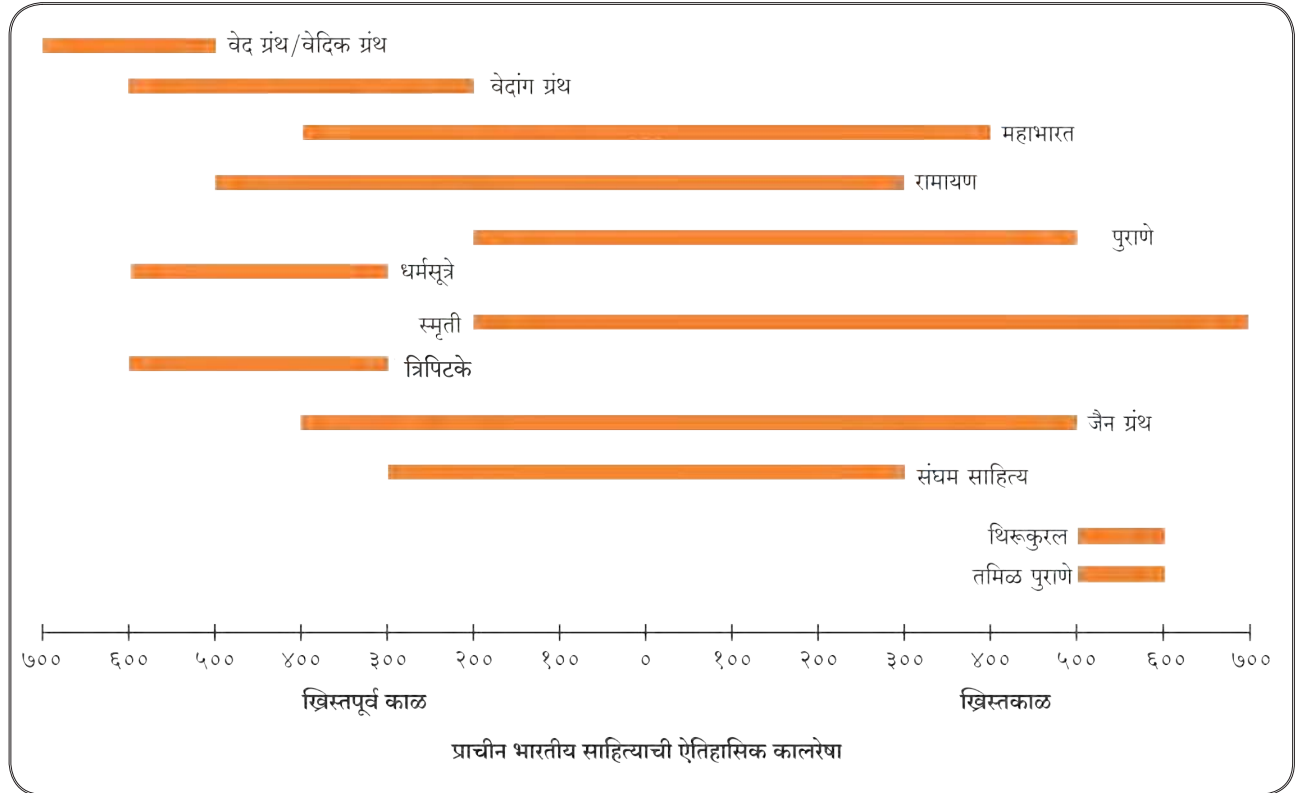
→ जैन, बौद्ध, चार्वाक

भारतीय तत्त्वज्ञानात वेद आणि उपनिषदांना खूप महत्त्व आहे. जी दर्शने वेदांमध्ये जे ज्ञान आहे ते प्रमाण मानतात, त्यांना आस्तिक दर्शने म्हणतात. पूर्वमीमांसा, उत्तरमीमांसा (वेदान्त), सांख्य, योग, न्याय आणि वैशेषिक ही सहा दर्शने आस्तिक आहेत,

तर चार्वाक, जैन आणि बौद्ध ही तीन दर्शने नास्तिक म्हणजे वेदांचे प्रामाण्य न मानणारी आहेत.

या सर्व दर्शनांचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे ही दर्शने फक्त सत् म्हणजे काय? असत् म्हणजे काय? ज्ञानाची व्याख्या काय? साधने कोणती? अशा निव्वळ बौद्धिक प्रश्नांचीच चर्चा करत नाहीत, तर या चर्चेमधून जीवनाविषयीचा कुठला दृष्टिकोन योग्य आहे? जीवन कशासाठी आणि कशाप्रकारे जगावे याबद्दलही मार्गदर्शन करतात. ज्ञानाचा उपयोग चांगले जीवन जगण्यासाठी करण्यावर या परंपरेचा भर आहे.

तत्त्वज्ञानाच्या भारतीय परंपरेचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे तत्त्वज्ञानातील मूलभूत प्रश्नांना निरनिराळी, प्रसंगी परस्परविरोधी उत्तरे देणाऱ्या दर्शनांचा विकास एकानंतर एक असा कालक्रमाने न

ही प्राचीन भारतीय साहित्याच्या रचनेची ऐतिहासिक कालरेषा आहे. कालरेषा म्हणजे साहित्यकृतीच्या रचनेचा काळ सर्वसाधारणपणे दाखवणारी रेषा. ही रेषा डावीकडून उजवीकडे अशी

बघायची आहे. अनेकविध पुराव्यांच्या एकत्रित अभ्यासातून ही कालरेषा तयार केली आहे. संदर्भ - A History of Ancient & Early Medieval India by Upinder singh (2009)

होता, बऱ्याच अंशी एकाच वेळेस झाला. या दर्शनांमध्ये विचारांची देवाण-घेवाण होत असे. त्यासाठी आपण पूर्वी पाहिलेली 'वाद पद्धती' उपयोगात आणली जात होती, तशीच आपले मत ग्रंथात मांडताना आधी विरोधी मते मांडून, त्यांचे परीक्षण करण्याची पद्धतीही वापरली जात होती. त्यामुळे काही प्रमाणात तरी खुल्या मनाने, आदरपूर्वक विरोधी विचार ऐकण्याची/वाचण्याची आणि त्यांच्या अभ्यासातून आपली मते सुधारण्याची एक समृद्ध विचारपरंपरा इथे निर्माण होऊ शकली. विपुल सांस्कृतिक वैविध्य असणाऱ्या भारतीय परंपरेत अनेक वैविध्यपूर्ण तत्त्वप्रणालीही निर्माण झाल्या. यांपैकी काहींच्या अनुयायांची संख्या कमी असल्याने त्या मुख्य प्रवाहाचा भाग झाल्या नाहीत, तरीही टिकून राहिल्या.

पाश्चात्य तत्त्वज्ञानातील वेगवेगळ्या तत्त्व-प्रणालींचा उगम एकाच वेळी, एकत्र न होता, काळाच्या ओघात एकामागून एक झालेला दिसतो. जगताना येणाऱ्या व्यावहारिक अडचणी सोडवणे किंवा जीवनाच्या उद्दिष्टांबद्दल विचार करणे यांच्याही पलीकडे जाऊन जगाबद्दल जे निखळ कुतूहल असते, ते पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाचे उगमस्थान आहे. त्यामुळे प्राचीन पाश्चात्य तत्त्वज्ञांनी मुख्यतः बुद्धीच्या जोरावर आपल्या अनुभवाला येणाऱ्या जगाचे स्वरूप शोधण्याचा खूप कसोशीने प्रयत्न केला. या काळातले तत्त्वज्ञान प्रामुख्याने सत्तामीमांसा करताना दिसते. खरे तर आरंभीच्या काळात तत्त्वज्ञानाच्या वेगवेगळ्या शाखा निर्माण झालेल्या नव्हत्या. ऐतिहासिक दृष्टीने पाहता, ग्रीक तत्त्वज्ञ अ‍ॅरिस्टॉटलने सर्वात पहिल्यांदा ज्ञानाचे वेगवेगळ्या शाखांमध्ये वर्गीकरण केले. हे वर्गीकरण त्या त्या शाखेच्या अभ्यासविषयानुसार केले गेले. तत्त्वज्ञान हे सर्व ज्ञानशाखांचे उगमस्थान असल्यामुळे; अ‍ॅरिस्टॉटलने उल्लेख केलेल्या भौतिकशास्त्र, काव्यशास्त्र, तर्कशास्त्र, अधिभौतिकशास्त्र, नीतिशास्त्र या सगळ्या त्या काळात तत्त्वज्ञानाच्या शाखा मानल्या गेल्या. काळाच्या ओघात यातील

अनेक शाखा (खास करून आज आपण ज्यांना निसर्गविज्ञान म्हणून ओळखतो त्या) स्वतंत्र ज्ञानशाखा म्हणून विकसित झाल्या.

माहित आहे का तुम्हांला?

अ‍ॅरिस्टॉटल नंतरच्या काळात ग्रीसमध्ये झालेल्या राजकीय उलथापालथीमुळे तत्त्वज्ञानाचा विकास खुंटला. एवढेच नव्हे तर, ग्रीक भाषेत लिहिलेले ग्रंथ लुप्त झाले. सुदैवाने यांपैकी बरेच ग्रंथ अरेबिकमध्ये भाषांतरित झाले होते, जतन केले गेले होते. नंतरच्या काळात या ग्रंथांची निरनिराळ्या युरोपीय भाषांमध्ये भाषांतरे झाली. मध्ययुगाकडून प्रबोधन काळाकडे युरोपचा जो प्रवास झाला, त्यासाठी या भाषांतरांचा मोठाच उपयोग झाला. मध्ययुगाच्या अखेरीस युरोपातील तत्त्वज्ञानावर अ‍ॅरिस्टॉटलच्या विचारांचा खूप मोठा प्रभाव होता.

ऐतिहासिक परिस्थितीनुसार तत्त्वज्ञानाच्या म्हणून समजल्या जाणाऱ्या शाखांचा विकास वेगवेगळ्या काळात, निरनिराळ्या प्रकारे झाला. त्यांमध्ये भर पडत गेली. उदाहरणार्थ, ख्रिश्चन धर्म युरोपमध्ये प्रस्थापित होण्याच्या काळात तत्त्वचिंतनाचा भर या जगाच्या स्वरूपावर न राहता ईश्वराचे स्वरूप, त्याचा जगाशी असलेला संबंध या प्रकारच्या प्रश्नांवर राहिला. आधुनिक विज्ञानाच्या विकासाच्या काळात तत्त्वचिंतनाचा रोख ज्ञान म्हणजे काय? ते मिळवण्याच्या खात्रीशीर पद्धती कोणत्या? त्यासाठी माणसाच्या कुठल्या क्षमता महत्त्वाच्या? अशा प्रकारच्या ज्ञानशास्त्रीय समस्यांकडे वळला.

भारतीय आणि पाश्चात्य परंपरांचा आपण उदाहरणादाखल वर एक धावता आढावा घेतला आहे. त्यावरून असे लक्षात येते की 'काय आहे?' 'कळते कसे?' 'करायचं कसे?' हे आणि या प्रकारचे प्रश्न सर्व काळाच्या, सर्व ठिकाणाच्या तत्त्वज्ञानात या ना त्या प्रकारे विचारले जातात. यातल्या कुठल्या प्रश्नाला

प्राधान्य मिळेल? या प्रश्नांचा विचार कशा प्रकारे केला जाईल? त्याला कुठल्या प्रकारची उत्तरे दिली जातील हे मात्र ज्या संस्कृतीमध्ये, ज्या काळात ते तत्त्वज्ञान जन्म घेते त्याच्याशी मोठ्या प्रमाणात जोडलेले असते.

सांस्कृतिक जीवनदृष्टी तत्त्वज्ञानाच्या जडणघडणीतला महत्त्वाचा घटक असते, त्याचप्रमाणे तत्त्वज्ञान संस्कृतीचा महत्त्वपूर्ण घटक असते. तत्त्वज्ञान आणि संस्कृतीचे सहसंबंध असे दुहेरी असतात. वेगवेगळ्या संस्कृती समजून घेण्यासाठी, त्यामध्ये असलेल्या तत्त्वप्रणाली समजून घ्याव्या लागतात. आपल्यापेक्षा वेगळे असलेले तत्त्वज्ञान

समजून घेण्याने आपले वैचारिक, सांस्कृतिक विश्व जास्त सकस, समृद्ध होते. माणसा-माणसांमधली सांस्कृतिक दरी कमी होते. आपण एकमेकांना अधिक चांगल्या प्रकारे समजावून घेऊ शकतो. एक चांगला मानवी समाज निर्माण करण्याचे स्वप्न जास्त डोळसपणे बघू शकतो.

जागतिकीकरणाच्या या काळात अशा प्रकारे जगातल्या अनेक तत्त्वप्रणाली जाणून घेण्यासाठी आपण आधी त्या सर्वांमध्ये आढळणाऱ्या मुख्य प्रश्नांचा थोडा सविस्तर परिचय क्रमाक्रमाने करून घेऊया.

तत्त्वज्ञानाच्या इतर शाखा

तत्त्वज्ञान या विषयाचा आवाका किती मोठा आहे हे त्या विषयाच्या वेगवेगळ्या शाखा, उपशाखा यांची ओळख करून घेताना लक्षात येते. आपण आतापर्यंत पाहिलेल्या पाच शाखांखेरीजही तत्त्वज्ञानाच्या अनेक शाखा इतिहासाच्या ओघात निर्माण झाल्या. इतिहासात ज्याला आपण आधुनिकतेचा कालखंड म्हणतो, त्यामध्ये सर्व विचारांच्या केंद्रस्थानी 'माणूस' आला. आपला समाज, राज्यव्यवस्था हे आपण निर्मिलेले आहेत आणि आपण त्यांच्यामध्ये इष्ट त्या सुधारणा करू शकतो, हा विश्वास विचारवंतांना आला. यामधूनच सामाजिक तत्त्वज्ञान, राजकीय तत्त्वज्ञान, धर्माचे तत्त्वज्ञान यांसारख्या शाखांचा उदय झाला. १८ व्या शतकाच्या अखेरीस बदलत्या जागतिक प्रवाहांमुळे सामाजिक-राजकीय तत्त्वज्ञानाला नवा उजाळा मिळून समाजवाद, मार्क्सवाद यांना महत्त्व आले. विसाव्या शतकाच्या आगे-मागे तत्त्वज्ञानाचे स्वरूप बदलत गेले. भाषाविषयक विचारांना महत्त्व येत गेले, तसेच कुठल्याही ज्ञानशाखेचे स्वरूप मुळापर्यंत जाऊन समजून घेणे, त्या-त्या शाखांच्या पद्धतीशास्त्राचाही अभ्यास करणे हेही ही तत्त्वज्ञानाचे कार्य मानले गेले. त्यामुळे विश्लेषणवादी

तत्त्वज्ञान, तार्किक प्रत्यक्षार्थवाद, मानसप्रत्ययशास्त्र फलतःप्रामाण्यवाद असे नवे प्रवाह निर्माण झाले. विसाव्या शतकातील राजकीय परिस्थिती, जागतिक महायुद्धे यांचा प्रभाव 'अस्तित्ववाद' म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या तत्त्वप्रवाहावर मोठ्या प्रमाणात पडला.

विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात निर्माण झालेल्या वेगवेगळ्या सामाजिक-राजकीय समस्यांचा ऊहापोह करण्यासाठी नीतिमीमांसेकडे वळण्याची तीव्र गरज वाटायला लागली. या गरजेतूनच पर्यावरणाची नीतिमीमांसा, वैद्यकीय नीतिमीमांसा, व्यवसाय नीतिमीमांसा, माध्यम नीतिमीमांसा अशा अनेक उपशाखा असलेली 'उपयोजित नीतिमीमांसा' ही तत्त्वज्ञानाची आजची अत्यंत महत्त्वाची शाखा जन्माला आली. त्याचबरोबर स्त्रीवाद, बहुसांस्कृतिकतावाद यांसारख्या विचारप्रवाहांचाही तत्त्वज्ञानात समावेश झाला.

थोडक्यात सांगायचे तर जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्राशी तत्त्वज्ञानाचा जवळचा संबंध आहे, प्रत्येक क्षेत्रात तत्त्वज्ञानाचे महत्त्वाचे योगदान आहे. तुम्हाला यांपैकी कुठल्याही क्षेत्रात रस असेल, तर

तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास तुम्हाला त्या क्षेत्राच्या
आकलनासाठी खूप मदत करेल. जीवनात

पडणाऱ्या अनेक प्रकारच्या प्रश्नांना तत्त्वज्ञानामधून
तुम्हाला मार्गदर्शन मिळू शकेल.

शब्दसूची

मानव्यविद्या - Humanities
पारलौकिक - Transcendental
अस्तित्ववाद - Existentialism
मेंदूविज्ञान - Neuroscience
बोधनविज्ञान - Cognitive science
कृत्रिम बुद्धीमत्ता - Artificial intelligence
संपर्कमाध्यमे - Means of communication
पर्यावरणीय संकट - Environmental crisis
पर्यावरणाचे नीतिशास्त्र - Environmental ethics

सत् - Real
धारणा - Belief
दर्शन - A term referring to systems
of Ancient Indian Philosophy
आस्तिक - Orthodox
नास्तिक - Heterodox
काव्यशास्त्र - Poetics
तर्कशास्त्र - Logic
अधिभौतिकशास्त्र - Metaphysics

स्वाध्याय

प्र.१ कंसांतील योग्य पर्याय निवडून पुढील विधाने पूर्ण करा.

- (अ) ..... हे आस्तिक दर्शन आहे.
(न्याय, जैन, चार्वाक)
- (ब) ग्रीक तत्त्वज्ञ ..... याने सर्वप्रथम ज्ञानाचे वर्गीकरण केले.
(प्लेटो, सॉक्रेटिस, ऑरिस्टॉटल)
- (क) ज्याला खरेखुरे अस्तित्व आहे त्याला ..... म्हणतात.
(असत्, भास, सत्)
- (ड) भारतीय परंपरेत तत्त्वज्ञानाच्या ज्या निरनिराळ्या प्रणाली विकसित झाल्या, त्यांना ..... असे म्हटले जाते.
(सिद्धान्त, दर्शन, पुरुषार्थ)
- (इ) तत्त्वज्ञानाच्या ..... या शाखेत कृती चांगली की वाईट याचे मूल्यमापन केले जाते.
(तर्कशास्त्र, ज्ञानमीमांसा, नीतिमीमांसा)

प्र.२ गटातील वेगळा शब्द/जोडी ओळखून लिहा.

- (अ) अद्वैत, चार्वाक, सांख्य, न्याय.
(ब) संख्याशास्त्र, तर्कशास्त्र, भौतिकशास्त्र, काव्यशास्त्र.

प्र.३ पुढील विधाने सत्य की असत्य हे सकारण सांगा.

- (अ) चार्वाक दर्शन वेदप्रामाण्य मानते.
(ब) ख्रिस्तपूर्व पाश्चात्य तत्त्वज्ञानात ईश्वर संकल्पनेचे स्थान मध्यवर्ती नाही.
(क) भारतीय दर्शनांनी दुःखाच्या प्रश्नाकडे दुर्लक्ष केले.
(ड) भारतीय दर्शने जीवनासंबंधी मार्गदर्शन करतात.
(इ) आधुनिक विज्ञानाच्या विकासाच्या काळात तत्त्वज्ञानाचा रोख ज्ञानशास्त्रीय समस्यांकडे वळला.

प्र.४ खालीलसाठी वापरण्यात येणाऱ्या तत्त्वज्ञानातील पारिभाषिक संज्ञा लिहा.

- (अ) प्रत्येक समाजाची एक विशिष्ट जीवनदृष्टी.
(ब) सत्विषयी विचार करणारी तत्त्वज्ञानाची शाखा.
(क) वेदप्रामाण्य मानणारी दर्शने.

(ड) ज्ञानविषयक विचार करणारी तत्त्वज्ञानाची शाखा.

प्र.५ फरक स्पष्ट करा.

(अ) आस्तिक दर्शने आणि नास्तिक दर्शने.

प्र.६ टीपा लिहा.

(अ) भारतीय दर्शन परंपरा

(ब) सत्तामीमांसा

(क) ज्ञानमीमांसा

(ड) तत्त्वज्ञान आणि संस्कृती यांचा संबंध

प्र.७ पुढील प्रश्नांची २० ते २५ शब्दांमध्ये उत्तरे लिहा.

(अ) आस्तिक दर्शन म्हणजे काय सोदाहरण स्पष्ट करा.

(ब) नास्तिक दर्शन म्हणजे काय सोदाहरण स्पष्ट करा.

(क) मीमांसा या शब्दाचा अर्थ स्पष्ट करा.

(ड) सत् म्हणजे काय?

(इ) सध्याच्या काळात कुठल्या ज्ञानशाखांनी तत्त्वज्ञानापुढे नवीन आव्हाने निर्माण केली आहेत?

प्र.८ खालील विधानांचे उदाहरणासहित स्पष्टीकरण करा.

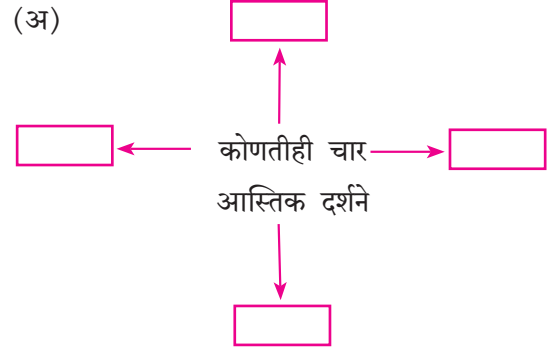
(अ) तत्त्वज्ञानाचे संस्कृतीशी जवळचे नाते असते.

(ब) तत्त्वज्ञानात चर्चितल्या जाणाऱ्या प्रश्नांची यादी खूप मोठी आहे.

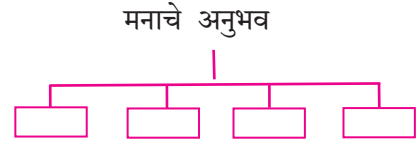
प्र.९ तत्त्वज्ञान या विषयाची वैशिष्ट्ये आणि त्याची व्याप्ती स्पष्ट करा.

प्र.१० संकल्पना चित्र/तक्ता/ओघ तक्ता पूर्ण करा.

(अ)

(ब)

उपक्रम

एखाद्या तत्त्ववेत्त्याने तत्त्वज्ञानाची ओळख करून देण्यासाठी लिहिलेला लेख मिळवा व त्याचे प्रकट वाचन तुमच्या सहाध्यायींसह करा. त्यावर चर्चा करा.

